

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/31/22-25>

Aysel Abdullayeva
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
aysel.nemetli1995@gmail.com

MƏKAN ANLAYIŞININ LİŇVOKULTUROLOJİ ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Müasir cəmiyyətdə kommunikativ proseslərin böyük hissəsi mədəniyyətlərarası ünsiyyətin payına düşür. Bu baxımdan vaxtlar çərçivəsində dil və mədəniyyət, mədəniyyətlərarası kommunikasiya, linqvokulturologiya məsələlərinə tədqiqatçıların marağı getdikcə artır. Linqvokulturologiyada məkan anlayışına xüsusi diqqət yetirilir. Onomastik leksika, xüsusən toponimlər böyük mədəniyyətşünaslıq potensialına malikdir. Məqalədə linqvokulturologiyada məkan konsepti anlayışları ətraflı izah edilir, düzgün qavranılması və ifadə olunması aydınlaşdırılır. Məkan anlayışlarının linqvokulturoloji konseptə çevrilməsi də digər anlayışlarda olduğu kimi eyni üsullarla gedir; belə ki, xalqın ideya-estetik istedadı, metaforik düşüncə məharəti, simvol yaratmaq qüdrəti səviyyəsində təzahür etməklə onun mental dünyasının təkrarsız mənzərəsini müəyyən edir.

Açar sözlər: *mədəniyyətlərarası kommunikasiya, linqvokulturologiya, məkan, etnoloji etüd*

Aysel Abdullayeva
Baku State University
PhD student
aysel.nemetli1995@gmail.com

Linguistic aspects of spatial perception

Abstract

Most of the communicative processes in modern society are intercultural communication. From this point of view, the interest of researchers in the issues of language and culture, intercultural communication, linguoculturalology is increasing. Special attention is paid to the concept of space in linguistics. Onomastic lexicon, especially toponyms, has great cultural studies potential. In the article, the concepts of space in linguistic culture are explained in detail, and their correct perception and expression are clarified. The transformation of spatial concepts into linguistic and cultural concepts follows the same methods as in other concepts; thus, by manifesting at the level of the people's idea-aesthetic talent, metaphorical thinking skills, power to create symbols, it determines the unique picture of their mental world.

Keywords: *intercultural communication, linguoculturalology, space, ethnological study*

Giriş

Dünyada müasir kommunikasiya prosesləri mühüm rol oynayır. Bir tərəfdən, sivilizasiyaların, digər tərəfdən, mədəniyyətlərin milli identikliyinə qorunub saxlanmasını şərtləndirən tendensiyalar geniş vüsət alır. Cəmiyyətdə, mədəniyyətdə, dildə hər iki tendensiya – xüsusiləşmə və unifikasiya eyni dərəcədə müşahidə olunur, aktuallıq qazanır. Dünyada kommunikativ proseslərin böyük bir hissəsi mədəniyyətlərarası ünsiyyətin payına düşür. Bu səbəbdən son vaxtlarda dil və mədəniyyət, mədəniyyətlərarası kommunikasiya, linqvokulturologiya məsələlərinə tədqiqatçıların marağı getdikcə çoxalır. XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində elmi paradiqmada köklü dəyişikliklər olmuşdu: dilin tədqiqi ilə bağlı bir neçə yeni ideyalar və yanaşmalar meydana çıxdı ki, bunlardan biri də linqvokulturologizmdir. Linqvokulturologizm xalqın dili ilə mədəniyyəti arasında sıx əlaqə və dilin inkişafının insanın yaradıcı fəaliyyətinin nəticəsi kimi başa düşülməsidir.

«Linqvokulturologiya» termini XX əsrin 90-cı illərində V.V.Vorobyova, V.A.Maslova, Y.S.Stepanov, V.N.Teliya və b. tədqiqatçıların əsərlərində meydana gəlmişdir. Linqvokulturologiya mədəniyyətin dildə inikasını öyrənən və mədəniyyət hadisələrinin araşdırılmasında dil materialından istifadə edən bir sahə kimi, həm xalqın altı tarixi və dilin diaxroniyası, həm də müasir dövr ilə bağlıdır. O, dil, etnik mentalitet və mədəniyyət arasındakı əlaqələrin üzə çıxarılmasına rol oynamışdır. Bu sahə dil və mədəniyyət əlaqələrinin yeni formalarının proqnozlaşdırılması üçün böyük potensiala sahibdir. Onun tədqiqat obyektini mədəni informasiyanın ötürücüsü kimi dilin, bu mədəniyyəti yaradan insanın qarşılıqlı əlaqəsidir. Mədəniyyətin fenomeni kimi dilə münasibət, onun bu mövqedən təsviri milli mentalitet əlamətlərinə, bu əlamətlərin onomastik leksikada, frazeologiyada, nitq etiketində, etik konseptlərdə inikasına diqqət tələb edir. Son zamanlarda linqvokulturologiyayı mədəniyyətlərarası kommunikasiya ilə bağlayan istiqamət formalaşmışdır. Mədəniyyətlərarası kommunikasiya fəal inkişaf edən, cəmiyyət tərəfindən tələb olunan nəzəri və tətbiqi elmi istiqamətdir. O, müxtəlif mədəniyyət nümayəndələrinin ünsiyyət proses və mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə proseslərinin elmi tədqiqat sahəsidir.

Dildə məkan anlayışı özünün ən müxtəlif funksional təzahürlərində yalnız neytral informasiya ifadə etməklə qalmayıb həmçinin dil daşıyıcılarının – xalqın, millətin mental xüsusiyyətlərini aydın müşahidəyə, təhlilə gələn konkret faktlarla əks etdirir. Hər şeydən əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, coğrafiya etnosu təyin edən dörd və ya beş mühüm əlamətdən biridir (Cəfərov, 2016: 6). Bu isə o deməkdir ki, xalqın mentalitetində onun məskunlaşdığı, formalaşdığı məkan və ya məruz qaldığı yerdəyişmələr öz əksini tapmalıdır ki, burada dil bütün diferensial ideya-estetik potensialı ilə həmin mənəvi ehtiyacın xidmətindədir. İlk ixtisaslaşması etibarilə coğrafiyaçı olan məşhur etnosşünas L.N.Qumilyovun etnogenez nəzəriyyəsinə aşağıdakı müddəalar mühüm yer tutur:

“Dünya yenilənmişdir, daim dəyişən coğrafi mühit və sosial sferanın inkişafı fonunda hər yerdə və həmişə yenilənmişdir. Bu qarşılıqlı təsirlərdə etnogenez öz rolunu oynayır: o, biosfera ilə sosiosfera arasında həlqədir”. Tarixi xronologiyaya müəllif “etnos-landşaft” sistemində baxır (Gumilev, 2015: 187).

L.Qumilyovun etnogenez nəzəriyyəsi heç də birmənalı qəbul olunmamış, vaxtaşırı haqlı-haqsız tənqidlərə məruz qalmışdır. Əlbəttə, biz bu mürəkkəb polemikanın bütün tərəflərinə müdaxilə etmək iddiasında deyilik, ancaq etnosun təfəkküründə məkan anlayışı və bunun dildə əksi məsələsinə yaxın olan bəzi məqamlara toxunacağıq. Söhbət, ilk növbədə, görkəmli etnosşünas-mütəfəkkirin “Rusdan Rusiyaya” kitabından, daha çox isə ona əlavə olan “Böyük avrasiyaçının vəsiyyəti” adlı son sözdən (müəllif Rusiya Coğrafiya Cəmiyyətinin prezidenti, professor S.B.Lavrovdur) (Гумилев Л.) gedir.

“Etnoloji etüdlər”də həmin son sözə artıq münasibət bildirilmişdir (Cəfərov, 2021: 35-47). Orada göstərilir ki, “Lev Qumilyov ilk növbədə coğrafiya tarixçisi olduğundan onun əsərlərində (və nəticə etibarilə, məşhur nəzəriyyəsinə qədim dövrlərdən başlayaraq yer üzündə zübur etmiş çoxsaylı etnosların tarixi, əgər belə demək olarsa, ehtirasla (öz termini ilə ifadə etsək, passionar bir maraqla!) araşdırılır ki, onların içərisində ən çox diqqət yetiriləni məhz türklərdir. ...Lakin onun rus-slavyanlarla monqol-tatarların “birləşərək” vahid superetnosu çevrilmələri – Avrasiya etnosunu yaratmaları mülahizəsi birbaşa desək, həqiqəti ifadə etmədi” (Cəfərov, 2021: 44).

“Etnoloji etüdlər” müəllifi N.Cəfərov “Vəsiyyət”də iki son dərəcə ciddi mübahisəli məqam aşkarlamışdır ki, onlardan birincisi L.Qumilyovun “Qədim türk tarixi”ndə türklərin tarixinin ilk orta əsrlərdən o tərəfə aparılmamasıdır. Halbuki beş min ildən artıq tarixi olan türkləri kifayət qədər cavan slavyanlarla belə asanlıqla birləşdirmək olmaz. İkinci məqam isə ondan ibarətdir ki, “Vəsiyyət” müəllifi Türkiyə türklərini Türk dünyasından ayıraraq Müsəlman superetnosuna daxil edir. Əlbəttə, bu, hüç cür özünü doğrulda bilməz. N.Cəfərovun fikrincə, türk dünyasının vahid etnoqrafik məkan olması nə nəzəri, nə də praktik olaraq şübhə doğurmur (Cəfərov, 2021: 46-47).

Rus-slavyanlarla türklərin Avrasiya coğrafiyasındakı iqtisadi, sosial, siyasi və mədəni əlaqələrinə gəldikdə isə, bu, prinsip etibarilə, birtərəflidir. Təsadüfi deyil ki, son dövrlərin araşdırmalarında bu, kifayət qədər zəngin dəlillərlə əks etdirilir. “Mərkəzi Rusiyanın türk coğrafiyası” kitabının müəllifi M.Təkəli-Nuriyeva yazır:

“Şərqi slavyan xalqlarının, o cümlədən rusların mədəniyyəti və əxlaqi mənbəyinin formalaşması və gücləndirilməsində, nəhayət, Rus dövləti quruculuğu işinin doğrulması və qüvvətləndirilməsi sahəsində Türk dövlətçilik təcrübələri və dərsləri, böyük mədəniyyət təsirləri son dövrlər təkzibedilməz faktlarla təsdiqlənməkdədir. Artıq qəbul etmək lazımdır ki, Moskva şəhəri və ətrafı, habelə canlı danışıqda “Moskvaaltı” deyə qullarılan Moskva vilayəti... türk adları ilə zəngindir” (Təkləli – Nuriyeva, 2018: 7-8).

Türk dilinin ilk orta əsrlərdən, yəni Şərqi slavyanlar tarix səhnəsinə çıxandan onlara təsirinin miqyası barədə danışıq üçün görkəmli türkoloq N.A.Baskakovun bu sahədəki xidmətlərinin möhkəm bir fundament təşkil etmiş olduğunu etiraf edən müəllif göstərir ki, N.Baskakovun xüsusən “İqor alayı haqqında dastan”ın türk leksikası”, “Türk mənşəli rus familyaları”, “Moskva küçələrinin türk adları” və alimin Maks Fasmerin “Rus dilinin etimoloji lüğəti” üzrə rus dilindəki türk leksik alınmalarıyla bağlı silsilə məqalələri sovet dövründə yazılsa da, “tarixə nəfis, qayğıkeş, eyni zamanda ötkəm, vicdanlı müdaxilələr”dir (Təkləli – Nuriyeva, 2018: 9).

Rus dilinə küçən çoxsaylı türk həm xüsusi, həm də ümumi sözlərini araşdıran M.Təhləli linqvokulturoloji baxımdan maraqlı belə bir fakta da diqqət yetirmişdir ki, rus dilinə keçən bir sıra türk sözləri sonralar müasir türk dillərinə məhz “rus sözü” kimi (məsələn, piroq, jilet, stəkan və s.) qayıtmışdır (Təkləli – Nuriyeva, 2022: 8-9).

Beləliklə, L.Qumilyovun “Rusdan Rusiyaya” kitabında haqqında bəhs etdiyi, türklərlə Şərqi slavyanlar arasındakı geniş bir coğrafiyada uzun sürən əlaqələr tarixi faktıdır, ancaq xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bu əlaqələr heç bir superetnos yaratmamışdır – əgər linqvokulturoloji materialın geniş spektrinə nəzər yetirsək, görürük ki, ruslar, ümumən Şərqi slavyanlar etnocoğrafi baxımdan müəyyən qədər qıpçaq türkləri ilə kontaktda olmuş, oğuz və karluq türkləri ilə ciddi, intensiv əlaqələrdə iştirak etməmişlər (Xəlilov, 2013: 258-259). Qıpçaq dillərinin, eləcə də xalqlarının coğrafi diferensiasiyası, yəni müxtəlif məkanlar üzrə paylanma – yayılma prosesi və buradan irəli gələn müasir mənzərəsi də belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, burada hər hansı xarici etnik təsirin, o cümlədən də rus- Şərqi slavyan təsirinin rolu elə bir əhəmiyyət daşımamışdır.

Məkan anlayışının linqvokulturoloji aspektlərindən bəhs edərkən xüsusi olaraq nəzərdə tutmaq lazımdır ki, bu və ya digər məkan məhz dil vasitəsilə öz etnik- etnoqrafik rəngini, spektrini alır. Buraya, ilk növbədə, canlı danışıq dilinin – dialekt və şivələrinin yerləşməsi, ikincisi, toponimlər, üçüncüsü isə xalq ədəbiyyatının müxtəlif, eyni zamanda region üçün səciyyəvi janrları daxildir. Məsələn, istər Dağlıq, istərsə də Aran Qarabağa ermənilərin iddiaları ona görə cəfəngiyyatdan başqa bir şey deyildi ki, ümumən Qarabağın linqvokulturologiyasında erməni qatı yoxdur, müəyyən epizodik elementlər isə çox- çox sonralara aiddir. Həmçinin bugünkü Ermənistan Respublikası ərazisinin də sözügedən nöqtəyi- nəzərdən qədim türk yurdu olması heç bir şübhə doğurmur.

Linqvokulturoloji araşdırmalarda məkan mentalığı elə bir stabil sistemdir ki, onsuz bu multidissiplinar sahəni təsəvvür etmək çətindir. Ümumiyyətlə, “klassik elmlərdən (məsələn, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, tarixşünaslıq elmləri, fəlsəfi elmlər, psixologiya və s.) fərqli olaraq multidissiplinar istiqamətlər öz varlıqlarını məhz iddia etdikləri sahələrdəki mövcud problemləri aşkarlayıb həll etməklə göstərilir. Və bu cür istiqamətlərin, o cümlədən də linqvokulturologiyanın uğurlarını çox zaman “kəşfiyyat” xarakterli nəzəri mülahizələr müəyyən edir” (Cəfərov, 2016: 149-150).

Linqvokulturologiyanın maraq dairəsinə, nəticə etibarilə, predmetinə aşağıdakı məsələlər daxil edilir:

1. “Dilin dərin qatlarında (şifahi, yaxud yazılı mətnlərdə) süxurlaşmış arxaik mədəni təfəkkür aktlarının – arxetiplərin aşkarlanaraq sistemli şəkildə araşdırılması problemi.

2. Bu və ya digər coğrafiyada yayılmış dil (nitq) proseslərinin cəmiyyətin mədəni xarakteristikası mövqeyindən öyrənilməsi problemi.

3. Linqvokulturoloji şəxsiyyət problemi” (Cəfərov, 2016: 150-151).

Bunların hər birində məkan təyinatı, yaxud coğrafi “qeydiyyat” xüsusi münasibətlər və ya asılılıqlar (funksiya) sistemi yaradır.

Arxetiplər həmişə bu və ya digər coğrafiya ilə bağlıdır, yəni ayrı-ayrı regionların linqvokulturoloji özünəməxsusluqları mövcuddur. Hətta bütöv bir dilin. yaxud xalqın miqyasında ortaya çıxıb, əgər belə demək mümkünsə, universal səciyyə daşıyan ümummilli arxetiplərdə, nəticə etibarilə, coğrafi əlamətlər daşımaqdadır. Eləcə də hər bir coğrafiyada yayılmış, müəyyən qanunauyğunluqlara malik dil (nitq) təzahürləri bu və ya digər cəmiyyətin mədəniyyətini özündə o şəkildə ehtiva edir ki, məhz dil (nitq) materialı, xüsusilə səciyyəvi konseptlər əsasında həmin mədəniyyətin sözün geniş mənasında təsvirini vermək mümkündür. Bu da öz növbəsində, haqqında söhbət gedən coğrafiyaya mənsub “dünya”nın “dil mənzərəsi”ni təsəvvür etməyə gətirib çıxarır. Nəhayət, linqvokulturoloji şəxsiyyət problemi də bu və ya digər dil (nitq) təzahürünün coğrafiyasından kənar qalmır. Çünki şəxsiyyətin formalaşması dilin, onun təmsil etdiyi mədəniyyətin əsasında mümkündür (Gumilev, 2017: 808).

Məkan anlayışının linqvokulturologiyası dedikdə, əlbəttə, bu halda da istər dilin, istər mədəniyyətin, istərsə də cəmiyyət (insan) kontekst olmaqla onlar arasındakı əlaqələrin coğrafiyası fon olaraq qalır. Ancaq digər anlayışların linqvokulturologiyasından fərq özünü onda göstərir ki, əgər belə demək mümkündürsə, məkan konsepti məhz müəyyən məkan çərçivəsində nəzərdən keçirilir. Yəni bu və ya digər yaşayış məntəqəsi öz-özlüyündə məkandır, eyni zamanda o, hansısa daha geniş məkanda mövcuddur. Doğrudur, hər iki məkanın mental xüsusiyyətləri var, ancaq, birinci məkanla müqayisədə ikincinin (daha geniş məkanın) mentallığı daha miqyaslı, daha bütöv, bir etnosu ifadə etmək baxımından daha mükəmməldir (Qurbanov, 2019: 448).

Müşahidələr göstərir ki, məkan anlayışları dildə, əsasən, üç şəkildə təsbit olunur: 1) ümumi real məkan- bu o məkandır ki, ümumişlək sözlə ifadə olunur; məsələn: kənd, şəhər, aran, yaylaq, çöl, dağ, dərə və s.; 2) xüsusi real məkan – bu, o məkandır ki, xüsusi adlarla (toponimlərlə) ifadə olunur, doğrudur, heç də hər bir xüsusi məkan linqvokulturoloji rəngarəngliyə malik olmur, əsasən mərkəzi şəhərlər, xalqın tarixində əhəmiyyətli rol oynamış yaşayış məskənləri, dağlar, çöllər, dənizlər, çaylar müəyyən metaforik, simvolik məzmunla yüklənə, etnoqrafik təfəkkürdə önə çıxaraq mental dəyərlərə yiyələnə bilir; məsələn, azərbaycanlı üçün Bakı, Təbriz, Xəzər, Kür, Araz, Şahdağ, Qoşqar, Göygöl və s. 3) irreal məkan – bu o məkandır ki, cəmiyyətin təsəvvürlərində mövcud olur, başqa sözlə, onu insan təxəyyülü bu və ya digər məqsədlə, bu və ya digər problemi “həll etmək” üçün yaradır; məsələn: Xoşbəxtlər ölkəsi, Qaf dağı, cənnət, cəhənnəm, Çənlibel və s.

Nəticə

Məkan anlayışlarının linqvokulturoloji konseptə çevrilməsi də digər anlayışlarda olduğu kimi eyni üsullarla gedir; belə ki, xalqın ideya-estetik istedadı, metaforik düşüncə məharəti, simvol yaratmaq qüdrəti səviyyəsində təzahür etməklə onun mental dünyasının təkrarsız mənzərəsini müəyyən edir.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov, N. (2016). Etnoloji etüdlər. Bakı: “Elm və təhsil”, 108 s.
2. Gumilev, L. (2015). Ot Rusi do Rossii. M.: AYRIS – press., 320 s.
3. Cəfərov, N. (2021). Multidissiplinar dilçilik. Bakı: “Elm və təhsil”, 180 s.
4. Təkləli-Nuriyeva, M. (2018). Mərkəzi Rusiyanın türk coğrafiyası. Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, 280 s.
5. Təkləli-Nuriyeva, M. (2022). Türkoloji etüdlər. Bakı: ADPU nəş, 282 s.
6. Xəlilov, B. (2013). Türkologiyaya giriş. Bakı: “Bakı Çap Evi”, 384 s.
7. Gumilev, L. (2017). Entsiklopediya. M.: “Khudozhestvennaya literatura”, 808 s.
8. Qurbanov, A. (2019). Ümumi dilçilik. Bakı: AMEA, I cild, 448 s.

Göndərilib: 03.11.2023

Qəbul edilib: 23.12.2023